

30 ТАМЫЗ — ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ КҮНІ

Дәстүрге – құрмет, Заңға – тағзым!

Газет 1994 жылғы қаңтардың 28-інен шыға бастады

2013 ЖЫЛ

ТҮРКІСТАН

Біздің электронды пошта: turkestan_gazeta@mail.ru

Біздің сайт: www.turkystan.kz

Халықаралық саяси апталық

Оңтүстік қазақтарының соңғы үш-төрт ғасырлардағы тарихи оқиқалар мен ғылыми әдебиеттерде шынайы түрде көрсетілмей келе жатқаны сияқты, 1916 жылғы Қазақстан мен Орта Азияны шарпыған ұлт-азаттық көтеріліс – оңтүстік өлкесінде де үлкен белең алып, жергілікті тұрғындарға зор зобалаң мен зұлмат әкелгені жайындағы дерек-мағлұматтар да бүгінге дейін ашық жарияланбай жүргені өкінішті. Біз көбіне тек Торғай

даласындағы Аманкелді Иманов пен Жетісу жеріндегі Бекболат Әшекеев бастаған шайқастарды ауызға аламыз. Өйткені мектеп оқулықтары мен ғылыми еңбектерде осы екі кісі басқарған соғыс қана оқытылады әрі оның бірі көркемфантастикаға да арқау болған. Соған орай, біздің ұғымымызда 1916 жылғы ақ патшаға қарсы Қазақстан жерінде өткен толқулар жаңағы аталған екі көтерілістен ғана шектелген деген сенім мен көзқарас қалыптасқан.

2300-дей полицейлер көпшілікке оқ атып, біразын қырып салды. Кейінгі тарихшылар «ұлт-азаттық көтеріліс» деп атаған үлкен дүмудің, яғни патша әскерлерінің жиналған топқа сансыз мылтықтарынан оқ атып, баудай түсіретін ең бірінші де үлкен қатыгез ойраны Түркістанда осылай басталды.

Бұл уақытта Жетісу мен Сырдария облыстарында патша жарлығына қарсы бас көтерген қазақтар да қолдарына түскен найза-қылыштармен қаруланып, облыс пен уезд орталықтарынан келген шағын отрядтармен шайқас бастаған-ды. Бір ауылдың қол бастаған батыры екінші ауылдағы туыстарына шабарман шаптырып, көтерілісті қолдауды сұрап, реті келсе, бәрі бір ортаға жиналған үлкен топ құруды жоспарлады. Дегенмен көптеген себептерге байланысты бұл жоспарларына жете алмады. Соған қарамастан жаушылар мен шабармандар арқылы бір-біріне сырттай дем берген аралары шалғай, тіпті алыс ауылдар мен өлкелердегі

раска айналдырып, іс жүзіне асырды. «Тағы да» деп отырған себебіміз, әдейі қаруландырылған жұмысқарға сүйенуді орыс отаршылары қазақ даласын басып алған уақыттан бері дағдыға айналдырған. Сөйтіп 1916 жылы көтеріліс кезінде де олар (қаруы бар жұмысқар) патшаның жазалаушы отрядтарына қосылып, мұсылман халқының көп жапа шегуіне айтарлықтай үлес қосты.

Тамыз айының аяғында Жетісудағы Бекболат Әшекеев, Жәмеке Мәмеков, Жанабай Құдайбергенов сынды халық батырлары бастаған көтерілісті басу үшін әскери губернатор Фольбуам барлығын қоса есептегенде 8750 аламы бар 35 рота, 3900 қылышты қазак жүздігі, 16 зеңбірек, 27 пулеметі бар жазалаушы отрядты жасақтайды. Жазалаушылар көтеріліске қатысқандармен бірге бейбіт ауылдарды да қырып-жойды. Қолға түскендердің ішінен 227

Черняевқа және Шымкент пен Әулиеата қалаларында, Меркі, Түлкібас, Құлан өңірлерінде жарлыққа қарсы шыққандар дүр кетеріпті. Ташкент мұрағатындағы дерек бойынша, ол кезде Сырдария уезд орталығы саналатын Шымкентте бір рота жау әскер, бір атты жүздік, екі зеңбірек және екі пулеметі бар 30 адамдық арнайы атықтар командасы болған. Тағы сол архивтегі дерекке қарама, Шымкенттегі көтерілісті Әліну Қожаназаров пен Аманбай Қостаев деген екі кісі бастапты. Бірақ мұрағаттық мәлімет олардың шыққан тегі мен қызметтерін, жастарын жазбаған. Олар алдымен жүз қаралы адамды ертіп, теміржол маңындағы телеграф үйін ортеп, қала приставы отыратын кенесіні қыл-талқанын шығарған. Одан кейін үлгі өзбектер отыратын ораның шығыс жағында орналасқан әскери губернатордың мекемесін қоршап

наразылықты естіген «Кіші Жетісу» болысы Мошқал өзіне қарасты ауылдардан батыс майдан үшін жігіт жинауға келіспей, Ұясу, Жаңабазар, Шарбулак, Қапқақ ауылдарының старшындарын ақ патша жарлығына мойынсұнубауға шақырды. Артында аталған ауылдардан қол жнып, Ташкентте болып жатқан көтеріліске қосылуды ойлайды. Алайда оны мұндай жоспарын Тұрбаттағы бір екі жансыздар Ефремовқа жеткізіп қояды. Ефремов Мошқал мен оған ерген біраз кісілерді жазаламақ болып, Черняевқадан 50 солдат ертіп, Шарбулаққа аттанды. Болыс кенесі Шарбулаққа екен. Орыс әскерінің өзін шабуға келе жатқанын естіген Мошқал 3000 жігітті қолды бастап, отрядты Келес бойындағы Степное селосы маңында күтіп алады.

1962 жылы Ташкентте шыққан «1916 жылғы көтеріліс» атты жинақтық мәліметінше, Ефремов сол сапарда қорқақтық танытқан. Өзеннің арғы бетінде тұрған құжынаған казактардың қолын көргенде рота командирі поручик Токаревке «Қазақтардың бетін өзің қайтар» деп, оған 40 қарулы солдатты қалдырып, кері қайтып кетеді. Оның артынан Токарев те қазақтарға бір оқ атып, кейін шегінеді. Есесіне, Степное селосының орыс тұрғындары терезелерінен Мошқал тобына оқ атып, бес-алты кісіні өлтіреді. Қаһарланған казактар селого лап қойып, қырық үйлі жұмысқарды жайпап салады. Олардың ішінде Ефремовқа тиыншылық жасаған үш-төрт қазақ-өзбек бар екен. Оларды Келеске батырып, өліктерін суға ағызып жібереді. Бұл оқиға қыркүйектің 1-і күні болған.

Қыркүйектің 5-і күні Орынбордан келген арнайы полк пен Ташкенттегі прапоршикер дайындалғанда мектеп курсанттары қосылған 11 зеңбіректі, 16 пулеметті үш мыңдық қол бірінші Ташқазак уезіндегі казактарды жазаламақ болып, Черняевқадан Тұрбатқа аттанды. Мошқал бұл жолы жеті мың жігіт жнып, жазалаушы әскерді күткені. Ертесіне екі қол Тұрбат пен Алексеевканың (Ленинск) тура ортасындағы Шарбулак қырынын үстінде кездеседі. Тек шоқпар-сойылдармен және ішінара құс ататын шітті мылтықтармен қаруланған қайран ержүрек казактар, осы жолы отты қаруларын қандай күдіретті екендіктеріне көз жеткізеді. Орестар 11 зеңбіректен бірдей оқ атып, оттастарын казактардың орталығына дөп түсіргенде талай қазақтың денелері құмдай шашылып, қалғандарының төбелерінен жай түскендей болады. Казактар сонда да жанкештілікке басып, алға ұмтылады. Жау жағы келесі кезекте сақылдатып тұрып пулеметтерін іске қосқанда, алдағы шегетілген орылған шөптей қиылып түседі. Сөйтіп қолма-қол айқасқа түсе алмаған көтерілісшілер ұшайман болып, жан-жаққа бытырай қашады.

Жазалаушы отряд одан кейін ауыл-ауылдарды шауып, басық кісілерді атады, қостаушыларды дағра асады. Бұған қатысқан нәзік Мошқалдың қосындысы Нұржан қосыны жүйек төлмасына ұшырап, қайтыс болды. Мошқал, Агабек болыстар, Естемес, Бектібай билер Өтем тауына барып жасырынады.

Ташқазакты жайпаған сол жазалаушы отряд осыдан соң бір ай ішінде Шымкент пен Балдамай, Арыс пен Түркістандағы және басқа жерлердегі көтерілістерді басқан-жанды. Бүкіл Сырдария өлкесін қана бөктіріп, үш мыңнан аса адамды қырып салады. Бұған қоса, осы облыс көлемінен 107 кісіні ату жазасына кесіп, 72 кісіні дағра асады. 312 адамды қаторға айлайды. Сонымен бірге аз да болса дегендері жетіп, Сырдариядан алынды дағра асаған бастарына зұлмат пен зобалаң туы. Сол зұлмат ары қарай да жалғаса берер ме еді, егер Петербурда ақпан төңкерісі жасалып, патша ұлықтары өз бастарымен өздері зуре болып кетпесе.

1916 жылғы Қазақстанның басқа өңірлерінде өткен соғыстарды айта-ақ, тек Түркістан өлкесіндегі көтерілістің болмыс-сипатын толық қамтысақ, екі-үш роман көлеміне татып еңбек жазып шығуға болатын еді. Дегенмен осы мақаланың аяғын К.Аманжоловтың: «1916 жылғы көтеріліс шығыс халықтарының отарлық саясатқа қарсы ұзақ дәуірге созылған күресінің жалғасы және биік тұғыры болды. Патша шенеуніктері реформаларынан туындаған – жергілікті халықтың жерін тартып алуына үдеуі, дәстүрлі шаруашылықтың күйзелісі мен құлдырауы, өлкені тоналудың үздіксіз күшеюі, орыстардың саясатының асқын түсуі сияқты зардаптардың бәрі халық наразылығын шегіне жеткізді» деген пікірімен аяқтасақ, осы сөздерден-ақ көзі қарасты оқырман талай тарихи сырдың астарын ойнай түсіне алап деп ойлаймыз.

КҮНГЕЙДЕ ОҚ АТЫЛЫП, АДАМ ӨЛГЕН

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісте қазақ халқы орыстардың езгісіне одан әрі төзе алмайтынын танытқан еді

мықты тобы – Антанта (Англия, Франция, Ресей) мен Австро-Герман блогы (Германия, Австро-Венгрия, Түркия және олардың одақтастары) бір-біріне қарсы шықты. Соғыс төрт жылға созылды. Ресей соғыс үшін Түркістан өлкесінен шикізатты, азық-түлікті, мал мен ақшаны есепсіз алды. «Қазақ ССР тарихының» мәліметі бойынша, Ресей 1915 жылдың өзінде Түркістан өлкесінен (оның ішінде Сырдария облысы да бар) 20899 мың пұт мақта, 300 мың пұт ет, 109 мың пұт мақта майы, 474 мың пұт балық, 12,7 мың пұт түйе жүні, 220 мың пұт сабын, 70 мың жылқы, 38 мың шаршы кез киіз, 13441 киіз үй, 80 мың кой тасып әкеткен. Осы уақытта бір ғана Сырдария облысынан 44 миллион сомның малы мен мал шаруашылығы өнімдері әкетілген. Оған қоса, сол жылдары халыққа салынатын салық 4-5 есеге дейін өскен. «Мемлекетке бұратана жұрттардан, яғни Түркістан халықтарынан алынатын тікелей салықтардың мөлшері 1914 жылы 6.559.02 сом болса, 1916 жылы ол 14.311.771 сомға жеткен». (Х.Тұрсынов, «1916 жылғы көтеріліс», Ташкент, 1962).

Патша қанаушылары Түркістан жұртын дәл осылай қинап, материалдық және моральдық тұрғыда езіп-жаншып жатқан кезде, 11 наурыз 1916 жылдың 25 маусымында бұл халықтарды Антанта мен Австро-Герман блогы соғысына жатқан майданның қара жұмысына шақыру туралы жарлық шығарды. Бұл туралы тарихшы К.Аманжолов былай деп жазды: «Импералистік соғыс жылдарында Ресейдің қарулы күштері 10 миллион адамға жеткен. Соған қарамастан соғыстың барысы қиындай түсті. Орыстар өлімге ұшырағанда, бұлар неге сыртта қалады деген оймен, патша өкіметі мұсылман халықтарының 19 бен 31 жан аралығындағы жігіттерін майдан шебіндегі қара жұмысқа салуға ұйғарым етті. Миллиондаған қазақ, өзбек, қырғыз, т.б. ұлттардың азаматтарын майданға қаруландырмай аттандыру – оларды құрбандыққа шалумен, жаппай қыруға айдаумен

үлкен көтеріліске ұласып кетеді деп әсте ойламады. Бұрынғы бейбіт кезде екі-үш-ақ мылтықты солдатпен бір ауылға барып ойран салатын әдеттеріне басып, уездік полицейлер әр ауылға екі-үшеуден аттанып, жарлыққа қарсы шыққандарды жазаламақ болды. Алайда не болса да тайынбауға кіріскен ауыл адамдары ондай полицейлерді ұрып-соғып, аттарын тартып алып, өздерін жаяу қайтуға мәжбүр етті. Мұндай оқиғалар күллі Түркістан өлкесіне қарасты облыстарда күн бе күн қайталанып жатты. Бұдан секем алған Түркістан генерал-губернаторының міндетін атқарушы Ерофеев патшадан осы өлкеге әскери жағдай енгізуді сұрады. Сұранысы сол күні қабылданып, 11 Николай «Түркістан әскери округі соғыс жағдайында» деген ұказға қол қойды. Патшаның бұл қылығы бүкіл Орта Азия мен Қазақстан халқына «дұшпан армиясы» деп жариялаумен пара-пар болатын. Ертесіне, яғни 1916 жылдың 17 шілдесі күні Ресейдің әскери министрі ескери сотқа Түркістан өлкесіне байланысты жаңа бұйрық шығарды. Бұйрық бойынша Түркістандағы жергілікті соттар ауыл-ауылдарда бас көтергендерді тергеусіз, қуасіз атып тастауға, болмаса 10-15 жылдан қаторға айдауға құқылы болды.

Тамыз айының басында осы бұйрықтың негізінде Сырдария облысында 4 адам атылып, 50-ге жуық адам әртүрлі жазға кесілді. Бірақ толқу басылмады. Қайта уақыт өткен сайын үлей түсті. Халық ждесмерді патша шенеуніктеріне мынадай шарт қойды: «Біздің жігіттеріміз кемсітпей, қолына қару беріп, жаттығудан өткізіп, кәдімгі әскерлер қатарына алындар. Ал майдандағы қара жұмыс үшін боздақтарымызды жібермейміз!».

Алайда бұл талап ескерілмеді. Шіле айының өзінде-ақ Ташкентте, Шымкент, Түркістан, Қазалы, Ташқазак уездерінде бірнеше рет шерулер өтіп, арты жандармдармен қақтығысқа ұласты.

Жағдайдың ұшығып бара жатқанын сезген 11 Николай патша Түркістанның генерал-

мұсылмандар жұрты өз жерлерінде шамалары келгенше жасақ құрып, майданға жігіт бермеу үшін қару ұстап, атқа қонды. Тамыздың аяғына таман Түркістан өлкесіндегі толқулардан қатты қауіптенген патша шенеуніктері «жабайылдарды түзбесіне келтіру мақсатымен» мылтық былай тұрсын, зеңбірек-пулеметтермен қаруланған арнайы жазалаушы отрядтарды құруға кірісті. Оған қоса, Түркістан генерал-губернаторы Куропаткиннің бастамасымен Жетісу облыстық әскери губернаторы Фольбуам мен Сырдария әскери губернаторы Гродеков қазақ жеріне ауыл келіп, село-село боп орныққан орыс жұмысқарына үндеу тастады. Үндеу қағаздарға басылып, селолардың етаростарларына, жұмысқарына таратылды. Онда білік дегенін: «Бауырлар! Ұлы орыс

адамды көтерілісті ұйымдастырды деген себеппен тергеусіз, сотсыз атып тастады. Екі мыңға жуық адамды қаторға айлады. Жантушігерлік шапқыншылықтан үркіп, Алатау асып, Қытайға өтіп кетпек болған 19 ауылдың адамдарын пулеметпен атқылап, көпшілігін өлтірді, тірі қалғандарының арасынан кілең мықты жігіттерді іріктеп алып, зорлықпен майдандағы қара жұмысқа аттандырды.

Жетісу облысындағы 130 болыстың 102-сі осы шайқасқа қатысса, Сырдария облысындағы алты уездің қарасты 146 болыстың 114-інің азаматтары атқа қонды. (Мұнда бір айта кететін жайт, кейбір жазабаларды болыстықты болыс деп шатастырып жазып жүр. Болыс – лауазымдық шен. Болыстық – белгілі бір өкімшілік аумақ. Мұны Түркістан өлкесінің уақытша генерал-губернаторы Ерофеевтің 1915 жылы 11 Николай патшаға түсінуге хатындағы үзіндінен анық жазуға болады. «...У каждого уезда есть несколько волостные управления. Волостными управлениями правят волостные управители. Ныне казачьи их называют – волосами...»). Мұндағы дүмуді басуға Шымкент пен Әулиеатадағы және Түркістан мен Қазалыдағы жасауылар аздық еткендіктен, Гродеков Ташкент пен Орынбордағы гарнизондардан көмек сұрады. Сырдария облысының көлемі Жетісу жерінен әлдеқайда көлемді, әрі халқы да көп болатын.

Ташкенттегі генерал-губернатор Куропаткин Жызақ пен Пискенттегі, Ферғана мен Наманғандағы көтерілісшілерді басуға аттанған арнайы Түркістан легионынан 5 мың солдатты қамтитын жазалаушы отрядты Сырдария жеріне бөлді. Бұл жазалаушы отрядта 10 зеңбірек, 12 пулемет болғанымен көтеріліс өте үлкен аумақты қамтығандықтан, олар Ташқазак, Шымкент уездеріндегі көтерілісшілердің өзімен екі аптадай соғысып, басқа өңірлерге жете алмады. Қыркүйектің басында Орал-Қызыл Арбат-Ташкент темір жолы арқылы тез жеткен 13 зеңбірек, 23 пулеметпен жарактанған құрамында 2500 жасағы бар орынборлық полк келгенде ғана Шымкенттен асып, Түркістан жаққа шыға алды.

Сырдария облысындағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс ең алғаш шілдесінің 29-ы күні Ташқазак уезінің «Кіші Жетісу», Шымкент уезінің Бадам, Арыс, Аксу, Қарақөл, Түркістан уезінің Созақ, Қазалы уезінің «Жоталы» болыстықтарында бөй көрсетті. Іле-шала Шымкенттің іргесіндегі Көмеш-Бұлақ, Сайрамда, Арыс теміржол торабында, Келесте

... Мұндай оқиғалар күллі Түркістан өлкесіне қарасты облыстарда күн бе күн қайталанып жатты. Бұдан секем алған Түркістан генерал-губернаторының міндетін атқарушы Ерофеев патшадан осы өлкеге әскери жағдай енгізуді сұрады. Сұранысы сол күні қабылданып, 11 Николай «Түркістан әскери округі соғыс жағдайында» деген ұказға қол қойды. Патшаның бұл қылығы бүкіл Орта Азия мен Қазақстан халқына «дұшпан армиясы» деп жариялаумен пара-пар болатын. Ертесіне, яғни 1916 жылдың 17 шілдесі күні Ресейдің әскери министрі ескери сотқа Түркістан өлкесіне байланысты жаңа бұйрық шығарды. Бұйрық бойынша Түркістандағы жергілікті соттар ауыл-ауылдарда бас көтергендерді тергеусіз, қуасіз атып тастауға, болмаса 10-15 жылдан қаторға айдауға құқылы болды.

бірдей еді. («Түркі халықтарының тарихы», 3-том, 224 бет). Жарлықтың мәтіні мен мазмұнын Түркістан өлкесіндегі қалалар мен уезд бастықтары, ауыл-ауылдардағы болыстар мен старшындарлезде халыққа таратып, патша бұйрығын орындауға тез кірісті. Алайда олар ол дегенде-ақ халық тарапынан қарсылыққа ұшырады. Патша шенеуніктерінің зорлығы мен қысымынан әбден ерезан болып отырған халық жарлыққа көнбейтінін бірден білдірді. Ел арасынан жұрт мүддесін ойлайтын азаматтар шу дегенде-ақ бас көтеріп, аталмыш жарлықтың әділетсіз екенін жариялады. Халық та оларды әңсетте қолдап, тізім жасауға кіріскен болыстар мен старшындарды тыңдаудан бас тартты. Мұндай бастардұлар мен қарсылықтар ауыл-ауылдарға тез тарап, аз ғана уақыттың ішінде бүкіл Түркістан аумағындағы жұртты елен еткізді. Жәй ғана елен

губернаторлығына осы өлкені бұрын басқарған және мұндағы халықтың жай-күйімен жақсы таныс Куропаткинді тағайындады. Барлық билікті қолына алған ол, келе сала, 23 тамыз күні бүкіл Туран даласын бұрынғыдан да бетер дүріктірген жарлық шығарды. Ол жарлық бойынша Түркістанға қарайтын бес облыстан майдандағы қара жұмысқа 220 мың жас жігіттер іріктеліп алынуы қажет еді. Оның 60 мың адамы Сырдария облысынан жиналуға тиіс-тін. Куропаткин жарлыққа қоса, қосымша бұйрықты да бекітті. Бұйрықтың мазмұны 7 баптан тұрды. Онда қара жұмысқа алынатын адамдарды қалай жөнелту, қалай қинауды, сондай-ақ өкімет бұйрығынан бас тартқандарды сотсыз, тергеусіз атыу, бас көтерген ауылдарды аяусыз қыру сияқты құпия баптар да бар-ды. Осы бапқа байланысты 27 тамыз күні Ташкентке сотыз мың адам жиналған толқуды басу үшін мұздай қаруланған

билеушілері сендерді мұсылмандар арасындағы тірегі ретінде бар жағдайларыңды жасап, жақсы өмір сүруіңізге мүмкіндік берді. Ресейдің басына күн түскенде біріне дейін қалмай, оған қызмет етуге тиіссіздер! Қолдарыңда өкіметтен тегін алған винтовкаларың бар. Винтовкасы жетерлік ол тағы тегін тарапталып болады. Соны алып, ұлы патша ағзам бұйрығына қарсы шығып, бұзқал салған мұсылмандарға атой салыңдар! Қарулы село – қаһарлы майдан екенін ұмытпаңдар! Патшаға адал қызмет ететін полицейлер мен жандармдарға еріп, осы шайқаста ерекше ерлік көрсеткендер – біздің тарапымыздан мол сыйлық пен олжаға кенелесіңдер!».

Осылайша, 1882 жылы Ресей сыртқы істер министрлігіне қарасты Орта Азия істері жөніндегі басқармасының шенеунігі Кривошеиннің «Түркістанға қоныстанған әрбір орыс поселкесінде қаруланған жұмысқар тобы – Ресейдің сенімді де қаһарлы батадөңдарының бірі болып есептелетін» деген сөзін қазақ даласын билеген әскери басшылар тағы да